

Η ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Στὴν πρόσφατη πολὺ εὐσυνείδητη δημοσίευση τῆς διαθήκης τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου (Κρητ. Χρον. Θ', 1955, σ. 379 ἔξ.) ὁ κ. Στέργιος Σπανάκης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ποιητὴς Βιτζέντζος Κορνάρος ἀνήκει πιθανῶς στὴν ὁμώνυμη βενετοκρατικὴ οἰκογένεια καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα Βιτζέντζο, ποὺ μνημονεύεται συχνὰ στὴ διαθήκη ὡς κληρονόμος καὶ ἐκτελεστής. Ἡ θέση τοῦ κ. Σπανάκη στρέφει τὴν ἔρευνα πρὸς παλιὰς ἀπόψεις, ποὺ ὡς τώρα ὄλοι τὶς ἐθεωροῦσαν ὀριστικὰ ξεπερασμένες. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ξανθοῦδίδης (Ἐρωτόκριτος, σ. LXVIII) ἀρνήθηκε σχεδὸν κατηγορηματικὰ ὅτι ὁ ποιητὴς Βιτζέντζος Κορνάρος ἦταν μέλος τῆς ἀρχοντικῆς βενετοκρατικῆς οἰκογένειας.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Σπανάκη εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἡ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων φαίνεται ἐξελληνισμένη στὰ ἦθη καὶ στὴ γλῶσσα. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴ διαθήκη: ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος κατέχει τέλεια τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φαίνεται ἀνεξίθρησκος, ἢ ἀκριβέστερα, φιλορθόδοξος. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῆς οἰκογένειας ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀπασχόληση μὲ πνευματικὰς ἐργασίας μεγάλης κλίμακας, ὅπως ὁ Ἐρωτόκριτος. Οἱ Κορνάροι ἦσαν μιὰ οἰκογένεια μὲ διανοητικὰς κλίσεις: ὁ ἴδιος ὁ Ἀνδρέας εἶναι ἱστορικὸς καὶ ποιητὴς. Ἐνας πρῶτος του ἐξάδελφος μνημονεύεται ὡς συγγραφεὺς λόγων. Ἡ ἐποχὴ, ποὺ γράφτηκε ὁ Ἐρωτόκριτος, συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησε ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρέα. Τέλος τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ ξέρομε γι' αὐτόν, συμπίπτουν μὲ τὰ στοιχεῖα, ποὺ μᾶς δίδει ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου.

Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρέα πιθανώτατα γεννήθηκε στὴ Σητεία (μὲ τὴν ἔννοια τῆς περιοχῆς) καὶ ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὸ Κάστρο. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἑξῆς: Στὴ Σητεία καὶ συγκεκριμένα στὸ Πισκοκέφαλο εἶναι θαμμένος ὁ πατέρας καὶ ὁ πάππος τοῦ Ἀνδρέα καὶ τοῦ Βιτζέντζου. Σ' ἓνα ἄλλο χωριὸ τῆς Σητείας, τὸ Παρασπόρι, εἶναι θαμμένος ἓνας ἀδελφὸς τοῦ πατέρα των (Διαθήκη, σ. 394). Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν 9η γενεὰ τοῦ γενεαλογικοῦ ζένδρου τῶν Κορνάρων. Ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος καὶ οἱ ἀδελφοί του (ἡ 10η γενεὰ) βρίσκονται ἐγκαταστημένοι στὸ Κάστρο: *qui nella città di Candia dove al presente habitiamo*, γράφει ὁ Ἀνδρέας (αὐτ. σ. 409). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὡς τὴν 9η γενεὰ ἡ οἰκογένεια ἦταν ἐγκαταστημένη στὴ

Σητεία, στις τιμαριωτικές βίλλες¹, και ότι η 10η γενεά, στην οποία ανήκει ο Ἀνδρέας και ο Βιτζέντζος, γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Σητεία και μετοίκησε, πρώτη, στο Χάνδακα (αὐτ. σ. 459, σημ. 25). Ὁ ἀδελφός τοῦ Ἀνδρέα βρίσκεται παντρεμένος στο Κάστρο στα 1611. Τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι :

Στὴ Στεῖλαν ἐγεννήθηκε, στὴ Στεῖλαν ἀνεθράφη...

Στὸ Κάστρο ἐπαντρεύθηκε...

Ἐκ. Σπανάκης (αὐτ. σ. 385) ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐγκατάστασή του στο Κάστρο συμπίπτει μὲ τὸν ἐκεῖ γάμο του.

Ὅπως ἀναφέρει ὁ κ. Σπανάκης (αὐτ. σ. 380, σημ. 4, σελ. 386, σημ. 25), ὁ Α. Ν. Γιάνναρης ετοίμαζε ἕκδοση τῆς διαθήκης τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου καὶ ἤξερε τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, πὸ μνημονεύεται σ' αὐτή, (Περὶ Ἐρωτοκρίτου, σελ. 26·7, σημ. 2·3). Τὸν ἀναφέρει ὡς «Βιτζέντζον Γιακουμῆ Κορνάρου ἀδελφὸν Ἀνδρέου Κορνάρου, τοῦ συγγράφαντος δίτομον ἱστορίαν τῆς Κρήτης», ἀλλὰ δὲν τὸν συμπεριλαμβάνει στοὺς πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, γιατί, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ἐποχὴ γύρω στα 1600 (δηλ. ἡ ἐποχὴ τῆς διαθήκης) ἦταν «γλωσσικῶς καὶ ἱστορικῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἐρωτοκρίτου». Τὴ φιλολογικὴ γλῶσσα τοῦ 1600 τὴν ἐθεωροῦσε ὁ Γιάνναρης «λίαν διεφθαρμένην καὶ φραγκίζουσαν» καὶ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Κρήτης τὸν ἴδιο καιρὸ «ἄγαν τρικυμιώδη καὶ κρίσιμον». Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ πίνακας τῶν «τρικυμιωδῶν» γεγονότων τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, πὸ κατὰ τὸ Γιάνναρη δὲν ἐπιτρέπουν νὰ χρονολογηθῇ ὁ Ἐρωτόκριτος σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. 1602 : Ληστεία ἐν Καινούριῳ καὶ Πρωιτίσῃ... 1604 : καθίζησις τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου κ.λ. (αὐτ. σελ. 17). Οἱ γνῶμες αὐτὲς δὲν ἄφησαν τὸ Γιάνναρη νὰ προσέξῃ μεθοδικώτερα τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τῆς διαθήκης.

Ἀκόμη ὁ Γιάνναρης διαβάζοντας, ὅπως φαίνεται, πρόχειρα τὸ κείμενο, εἶχε συμπεράνει ὅτι ὁ Ἀνδρέας καὶ ὁ Βιτζέντζος γεννήθηκαν καὶ «συγκατεβίωσαν ἐν Ἡρακλείῳ» καὶ ὅτι «ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος κατὰ φυσικὸν δὲ λόγον καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Βιτζέντζος, διατρίβων ἀεὶ ἐν Ἡρακλείῳ, καίτοι ἐμπειρότατος ὢν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἐχρῆτο μητρικῇ γλώσσῃ τῇ ἰταλικῇ». Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ ἐξάγει ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα τῆς διαθήκης. Ἔτσι ὁ Γιάνναρης ταύτισε τελικὰ τὸν ποιητὴ πρὸς ἓνα ἄλλο Βιτζέντζο Κορνάρο τῆς ἴδιας οἰκογένειας, πὸ εἶχε ζήσει πολὺ παλαιότερα, στο τέλος τοῦ ΙΕ' αἰ.

Ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης (Ἐρωτόκριτος, σ. LXIII ἐξ.) ἀρνήθηκε

¹) Λεῖψανα μιᾶς βίλλας σώζονται στὸν Πετρεῖ «τὸ σπίτι τῶν Κορνάρων», καὶ μιᾶς ἄλλης στὴ Ζοῦ, χωριὸ πὸ τὸ ἀναφέρει καὶ ἡ Διαθήκη.

ὄχι μόνο τὴν ταύτιση αὐτῆ, παρὰ γενικώτερα κάθε σχέση τοῦ ποιητῆ Βιτζέντζου Κορνάρου μὲ τὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ξανθουδίδου ἦσαν τὰ ἑξῆς. Οἱ εὐγενεῖς Κορνάροι «οὐδαμῶς εἶχον ἀφομοιωθῆ πρὸς τὸ ἐγγώριον στοιχεῖον, οὐδὲ ἐξελληνισθῆ. . . ἀλλὰ τοῦναντίον εἶχον ἀπ' ἀρχῆς καὶ διετήρησαν μέχρι τέλους ἐνετικώτατα τὰ φρονήματα». Ὁ τίτλος «εὐγενέστατος», πού συνοδεύει τὸ ὄνομα τοῦ Κορνάρου στὶς ἔντυπες ἐκδόσεις μπορεῖ νὰ δῆλωνε τὴν «κρητικὴ εὐγένεια», καὶ ὄχι ἀναγκαστικά τὴ «βενετικὴ». Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀπλῆ διακοσμητικὴ προσθήκη τοῦ ἐκδότη. Τὸ βενετικὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ δὲν ὑποδηλώνει ἀναγκαστικά βενετικὴ κατὰγωγὴ, γιατί πολλοὶ «γνησιώτατοι Κρητὲς ὀρθόδοξοι» εἶχαν βενετικὰ ὀνόματα, ὅπως: ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς, ὁ Μαρίνος Φαλιέρος, ὁ Ἀλοῖσιος Γραδόνικος (ὁ ἐκδότης τῆς Ἐρωφίλης), ὁ Ἰωσήφ Τζέν, ὁ Λαυρέντιος Τσαγκαρόλας, ὁ Φραγκίσκος Πάριος.

Ἡ γνώμη τοῦ Ξανθουδίδου γιὰ τὰ βενετικὰ φρονήματα τῶν Κορνάρων (σελ. LXV, πβ. καὶ LII) βασίζεται σὲ παρατηρήσεις τοῦ Ν. Πολίτη (Λαογραφία, Α', σ. 44 - 5). Ὁ Ν. Πολίτης, ἀμφισβητώντας τὴν ταύτιση τοῦ ποιητῆ μὲ τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ 1500, καὶ βασιζόμενος σὲ σχετικὲς μελέτες τοῦ Horf, ὑποστήριξε ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Καρπάθου²⁾ (στοὺς ὁποίους ἀνῆκε ὁ Βιτζέντζος τοῦ Γιάνναρη) ἦσαν γνήσιοι Βενετοί. Τὸ ἴδιο ἦσαν καὶ οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης, λέγει ὁ Ν. Πολίτης. Κορνάροι πῆραν τὸ μέρος τῆς βενετικῆς ἐξουσίας στὴν ἐπανάσταση τοῦ Σήφη Βλαστοῦ στὰ 1458 - 1460. Ἐνας Κορνάρος (ὁ συντάκτης τῆς διαθήκης) ἔγραψε ἱστορία τῆς Κρήτης ἰταλικά. Τὸ κύριον τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν δὲν εἶναι ἀκλόνητο. Ἡ Κάρπαθος κυριεύθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1538. Καὶ ἂν ἀκόμη οἱ Κορνάροι τῆς Καρπάθου δὲν εἶχαν ἐξελληνισθῆ—πρᾶγμα πού εἶναι ἀμφίβολο—αὐτὸ δὲ θὰ μᾶς ἐδίδασκε τίποτε γιὰ τοὺς Κορνάρους τῆς Κρήτης ἕνα αἰῶνα ἀργότερα. Οὔτε ἡ συμμετοχὴ τῶν Κορνάρων στὴν καταστολὴ τῆς ἀνταρσίας τοῦ Σήφη Βλαστοῦ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης δὲν ἦσαν ἐξελληνισμένοι, ἀφοῦ καὶ ἡ ἑλληνικὴ οἰκογένεια τῶν Καλλεργῶν βρισκόταν καὶ τότε καὶ ἄλλοτε μὲ τὸ μέρος τῆς Βενετίας (Ξανθουδίδης, ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτη, σ. 114).

Τὰ φιλοβενετικὰ αἰσθήματα τῶν Κορνάρων εἶναι πιθανὰ καὶ ἐπαληθεύονται ἀπὸ τὴ διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα, πού ὀρίζει νὰ γίνωνται λειτουργίαι γιὰ τὴ διατήρηση τῆς βενετικῆς ἐξουσίας στὴν Κρήτη. Ἀλλὰ τὰ αἰσθήματα αὐτὰ—καθόλου παράξενα σὲ μιὰ τιμαριωτικὴ οἰ-

²⁾ Πβλ. Μ. Μανούσακα, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων, Ἐπ. Μεσαιων. Ἀρχείου Σ' 1957 σ. 168, σημ. 1.

κογένεια, πού τὰ προνόμιά της τὰ ἐξασφάλιζε τὸ βενετικὸ κράτος—δὲ σημαίνουν ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης ἦσαν περισσότερο Βενετοὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους Βενετοὺς τοῦ νησιοῦ. Ὡς πρὸς τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Ἄνδρέας Κορνάρος ἔγραψε ἰταλικά ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ἔγραψε κατὰ τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Λάνδου καὶ ἑλληνικά, καὶ ὅτι Ἑλληνες ὅπως ὁ ποιητὴς Πάνδημος ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ ὁ πατριάρχης Μελέτιος Πηγαῶς χρησιμοποίησαν τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα.

Ὁ τίτλος τοῦ «εὐγενέστατου» μπορούσε πραγματικὰ νὰ δηλώνη τὴν «κρητικὴ εὐγένεια». Ἡ γνώμη ὅμως τοῦ Ξανθουδίδου, ὅτι ὁ τίτλος «ἠδύνατο νὰ τεθῆ καὶ οὐδεμιᾶς εὐγενείας ὑπαρχούσης» δὲν ἔχει ἀπόλυτο κῆρος. Ἀπὸ τὰ τρία πρόσωπα, πού ἀναφέρει, (σ. LXVI) γιὰ νὰ ὑποστηρίξη τὴν ἄποψή του, τὰ δύο, ὁ ποιητὴς Γεώργιος Χορτάτζης καὶ ὁ Ἰωάννης Μούρμουρης, εἶχαν πραγματικὰ τὴν «κρητικὴ εὐγένεια». Οἱ Χορτάτζηδες συμπεριλαμβάνονται στοὺς *nobili Cretensi* τοῦ Ρεθύμνου κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ χρονικοῦ Τρίβαν (Μανούσασακς Κρητικὰ Χρονικά, Γ' σ. 56), καὶ τὸν Μόρμوره τὸν ἀναφέρει ὡς *nobile Cretense* ὁ ἴδιος χρονογράφος (Ξανθουδίδης, Ἡ Ἑνετοκρατία, σ. 148). Στοὺς καταλόγους Τρίβαν οἱ κλάδοι τῶν Κορνάρων περιλαμβάνονται καὶ στοὺς *nobili Veneti* καὶ στοὺς *nobili Cretensi* καὶ τῶν τεσσάρων πόλεων καὶ ὡς προέλευση τῶν *nobili Cretensi* Κορνάρων σημειώνεται *da nobili Veneti*, πού δείχνει ἔκπτωση τοῦ κλάδου ἀπὸ τὴν ἀνώτερη εὐγένεια στὴν κατώτερη. Σύμφωνα μ' αὐτὰ στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου τὸ «εὐγενέστατος» μορεῖ βέβαια νὰ εἶναι αὐθαίρετη προσθήκη τοῦ ἐκδότη, ὅπως λέγει ὁ Ξανθουδίδης, μορεῖ ὅμως καὶ νὰ ἔφθασε ὡς τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀπὸ παράδοση καὶ νὰ ἐσημίαινε πραγματικὰ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο εὐγένειες.

Σχετικὰ μὲ τὰ παραδείγματα, πού ἀναφέρει ὁ Ξανθουδίδης γιὰ ν' ἀποδείξη τὴν τρίτη ἄποψή του, ὅτι βενετικὸ ἐπώνυμο δὲ σημαίνει βενετικὴ καταγωγή καὶ ὅτι «πολλοὶ γνησιώτατοι Κρητὲς ὀρθόδοξοι» εἶχαν βενετικὰ ὀνόματα, ἄς παρατηρηθῆ ὅτι ὁ Ν. Τωμαδάκης ὑποστηρίζει τὴν κοινὴ καταγωγή τῶν *nobili Veneti* καὶ *nobili Cretensi* Ζανέ τοῦ Ρεθύμνου (Κρητ. Χρον. Α', σ. 131). Ἀπὸ ἐξελληνισμένη οἰκογένεια βενετικῆς καταγωγῆς θεωρεῖ ὁ Μ. Μανούσασακς τὸν Ἀλοῖσιο Γραδενίγο (Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχεῖου, Ε', 1955, σ. 102 καὶ σημ. 3). Οἱ Τζαγκαρόλες κτίτορες τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Χανιωῶν, ἄν καὶ ὀρθόδοξοι, κατάγονται ἐπίσης πιθανώτατα ἀπὸ Βενετοὺς εὐγενεῖς ἐξελληνισμένους³. Γενικά, νομίζω, δὲν μορεῖ ν' ἀρνηθῆ κανεὶς ὅτι κάποια

³) Οἱ Τζαγκαρόλες τῆς Ἁγ. Τριάδος μπορούν νὰ εἶναι *nobili Cretensi* ἀπὸ ξεπεσμένους *nobili Veneti*, ὅπως σημειώνει ὁ κατάλογος τοῦ χρονικοῦ

σχέση, ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο καὶ στὴν καταγωγή.

Ἡ Ἐανθουδίδης (Χριστιανικὴ Κρήτη, Α' σ. 375 - 7) εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, ποὺ σήμερον ἔχουν βενετικὰ ἐπώνυμα, Κορνάρου, Μπαρμπαραῖου, Σεργέδου, Βενιέρου «οὐδεὶς ἢ ἐλάχιστοι κατάγονται ἐξ Ἑνετῶν». Τὰ ἴδια πιστεύει ὁ Ἐανθουδίδης καὶ γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους Κρητικούς μὲ βενετικὰ ὀνόματα, ποὺ ζοῦσαν στὰ χρόνια τῆς βενετοκρατίας. Ὅλοι αὐτοὶ κατὰ τὸν Ἐανθουδίδην εἶναι ἀπόγονοι Κρητικῶν δουλοπαροίκων, ποὺ πῆραν ὀνόματα Βενετῶν φεουδαρχῶν, ἢ ἀπόγονοι ἀνθρώπων βαφτισμένων ἀπὸ Βενετοὺς ἀναδόχους.

Οἱ ἀπόψεις αὐτῆς εἶναι ἀντίθετες πρὸς τὴ μαρτυρία προβλεπτῶν, ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι πολλοὶ ἀπόγονοι Βενετῶν καὶ ὀλόκληροι κλάδοι ἀρχοντικῶν βενετικῶν οἰκογενειῶν εἶχαν ξεπέσει ἀπὸ τὴν εὐγένεια καὶ ἀφομοιωθῆ μετὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό. Ὁ Foscariνι γράφει: *Molti delli proprii descendenti delli antichi nobili mutando rito si sono fatti greci... hanno del tutto perso la intelligenza et cognitione della lingua italiana* (Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 1856, IV, σ. 658, σημ. 2). Ζοῦν στὶς βίλλες (δηλ. στὰ χωριά) καὶ καλλιεργοῦν προσωπικὰ τοὺς ἀγροὺς *non conservando altro che il cognome et il poco feudo che... li è rimasto* (αὐτ. σ. 659, σημ. 1). Ὁ Foscariνι (αὐτ.) παραθέτει καὶ ὀνόματα ἑλληνισμένων οἰκογενειῶν: Venieri, Contarini, Barbarighi, Morosini, Dandoli, Boni, Foscariνi et d'ogni altra famiglia, in tutto greci.

Ἡ ἔκθεσις Moceniγο χαρακτηρίζει τοὺς ξεπεσμένους ἀπὸ τὴν εὐγένεια Βενετοὺς ὡς «archontopuli», διακρίνοντάς τοὺς ἀπὸ τοὺς «ἀρχοντορωμαίους», ποὺ ἦσαν οἱ ἀπόγονοι τῆς «παλαιᾶς ἑλληνικῆς εὐγένειας» (οἱ δύο ὄροι σὲ ἄλλες πηγὲς φαίνονται συνώνυμοι). Ξέπεσαν λέει ὁ Moceniγο, ἢ γιὰτὶ ἦσαν νόθοι, ἢ γιὰ ἄλλους λόγους, ἔχασαν τὴν εὐγένεια, e sono passati anche nel stato de' contadini, δηλαδὴ κατάντησαν ἀκόμη καὶ χωρικοί. Ἡ ἔκθεσις βεβαιώνει ὅτι ὅλοι αὐτοὶ ὑπηρετοῦν στὶς ordinanze καὶ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὶς ἀγαραεῖες καὶ τὴ γαλέρα. Αὐτὸ δείχνει ἐπίσημη ἀναγνώρισις τοῦ ἰσχυρισμοῦ των καὶ ἐξηγεῖται μόνον ἂν δεχθῶμε ὅτι οἱ πρόγονοὶ των ἦσαν πραγματικὰ εὐγενεῖς. (Σπανάκης, *Μνημεῖα*, I, σ. 14). Γιὰ τοὺς χωρικοὺς τῆς Κρήτης (contadini) γράφει ἡ ἴδια ἔκθεσις: *gran parte pretendono di trarre l' origine dall' antica nobiltà greca et dalla Veneta ancora, dalle colonie* (αὐτ. σ. 27). Οἱ οἰκογένειες τῶν προνομιούχων χωρικῶν μὲ τὰ βενετικὰ ἐπώνυμα ἔμειναν

Trivan, Κρητ. Χρον., I, σελ. 53, ἢ καὶ nobili Veneti, ἀφοῦ ὠρισμένοι nobili Veneti ἦσαν ὀρθόδοξοι, ὅπως λέει ὁ Moceniγο, (*Μνημεῖα* I, σ. 13).

στην Κρήτη και ἔστερα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση και διατηρήθηκαν ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ νέα κυριαρχία δὲν τοὺς διέκρινε ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ κ' ἔτσι δὲν ἄργησαν ν' ἀφομοιωθοῦν σὲ ὅλα μ' αὐτόν.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ Ξανθουδίδη ὅτι οἱ δουλοπάροικοι ἔπαιρναν κάποτε τὸ ἐπώνυμο τοῦ κυρίου των δὲν ἐπαληθεύεται ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς καταλόγους παροίκων, ὅπως οἱ κατάλογοι, ποὺ δημοσίευσεν ὁ Μέρτζιος (Κρητ. Χρον., Γ', σ. 275 ἔξ.). Ὡς πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι τὰ βενετικά ἐπώνυμα διαδόθηκαν ἀπὸ βαφτίσια, ὅπου οἱ ἀνάδοχοι ἦσαν Βενετοί, παρατηρῶ ὅτι ἔτσι μόνο ὀνόματα μποροῦσαν νὰ μεταδοθοῦν και ὄχι ἐπώνυμα. Οὔτε και μὲ τὰ παρῶνυμα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ ἱκανοποιητικά ἡ διάδοση τῶν βενετικῶν ἐπωνύμων στὴν Κρήτη.

Φαίνεται ὅτι και ὁ Ξανθουδίδης ἀργότερα πρόσεξε τὶς δυσκολίες αὐτῆς και δέχθηκε (Ἡ Ἐνετοκρατία, σ. 127) ὡς αἰτία τῶν βενετικῶν ἐπωνύμων τῶν Κρητικῶν τὶς ἐπιγαμίες μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων και τὸν ξεπεσμὸν ὠρισμένων βενετικῶν οἰκογενειῶν. Ἄλλωστε και στὴν εἰσαγωγή τοῦ Ἐρωτοκρίτου (σ. LXXVI - LXXVII) μιλεῖ γιὰ γάμους μεταξὺ Βενετῶν και Ἑλλήνων⁴.

Ἄν ὅμως παραδεχθοῦμε ὅτι τὰ ὀνόματα και τὰ ἐπώνυμα δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν καταγωγή τῶν προσώπων, πῶς μποροῦμε νὰ παραβλέψουμε ὅτι τὸ ὄνομα και τὸ ἐπώνυμο τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου συμπίπτουν μὲ τὸ ὄνομα και τὸ ἐπώνυμο μιᾶς σειρᾶς μελῶν τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογένειας τῶν Κορνάρων; Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ ὄνομα Βιτζέντζος σπανιώτατα βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια αὐτή, ποὺ τὸ ἐπαναλαμβάνει ἀπὸ προσήλωση στὴν παράδοσή της μαζί μὲ μερικὰ ἄλλα ὀνόματα⁵.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ξανθουδίδη γιὰ τὴν ἄρνηση τῆς συγγένειας τοῦ ποιητῆ μὲ τοὺς εὐγενεῖς Κορνάρους ἦταν και ἡ ὑπαρξη στὴ Σητεία τοῦ νοτάριου Βιτζέντζου Κορνάρου στὰ 1619 - 1636. Ἐπειδὴ τὰ συμβόλαιά του ἦσαν γραμμένα ἑλληνικά, ὁ Ξανθουδίδης συνεπέριαινε ὅτι ἦταν «πιθανώτατα» Ἕλληνας και ὀρθόδοξος. Ἐχοντας ὁ Ξανθουδίδης ὑλ' ὄψη του τὸ Βιτζέντζο αὐτό, κάποιον παπᾶ Βικέντιο Κορνάρο, και μιὰ περίπτωση γυναικείου ὀνόματος Βιτζέντζα, ὑποστήριξε ὅτι τὸ ὄνομα Βιτζέντζος ἦταν συνηθισμένο στὴ Σητεία, «φερόμενον ὑπὸ ἐγχωρίων Κρητῶν ὀρθοδόξων οὐδεμίαν βεβαίως ἐχόντων σχέσιν πρὸς τοὺς εὐγενεῖς Ἐνετούς», (Ἐρωτ. σ. LXXI). Ὡστόσο ὁ κ. Σπανάκης (Διαθ. σ. 384) ἔδειξε ὅτι ὁ νοτάριος Βιτζέντζος Κορνάρος,

⁴) Ἄλλοτε παραδεχόταν ὅτι «αἱ πρὸς τοὺς ἐπιχωρίους Κρητας ἐπιγαμίαι ἦσαν σπανιώταται», Χριστιανικὴ Κρήτη, Α', σελ. 376.

⁵) Γιὰ τὴ σπανιότητα τοῦ ὀνόματος βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Μέρτζιου, «Καθημερινή», τῆς 27 - 7 - 55. Ἐνας Βιτζέντζος Μουζάκης μνημονεύεται σὲ ἔγγραφο Κρητ. Χρονικά, ΙΑ' 1957, σ. 47.

ἀδελφὸς τοῦ Σκιπίωνος Κορνάρου, ἀνήκει στὴν ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων, καὶ βρίσκεται στὸ γενεολογικὸ δένδρο της. (Τὰ καθήκοντα τοῦ νοταρίου δὲν ἀποτελοῦσαν ἐπάγγελμα καὶ δὲν ἦσαν ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ὑψηλὴ κοινωνικὴ θέσῃ τοῦ προσώπου αὐτοῦ).⁶

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ξανθουδίδης—τουλάχιστον σὲ ὠρισμένη φάση τῆς ἀπασχόλησής του μὲ τὸν Ἐρωτοκρίτο—δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἐντελῶς πεισθῆ γιὰ τὴν ὀρθότητα τοῦ ἀποκλεισμοῦ κάθε σχέσης ἀνάμεσα στὸν ποιητὴ καὶ στὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια. Ἔτσι στίς σημειώσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου (Ἐρωτ. σ. 401 - 2) μιλώντας γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῆς 25 Ἀπριλίου ὡς ἡμέρας τοῦ κονταροκτυπήματος λέει: «Ὁ ποιητὴς ἐξέλεξε σκοπίμως τὴν ἐπισημοτάτην πασῶν τῶν ἡμερῶν κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἀντίληψιν». «Ἄν ὁ ποιητὴς δὲν ἤσθάνετο ἐν ἑαυτῷ ἐνετικὴν καταγωγὴν, τουλάχιστον ἢ περίπτωσιν αὕτη δεικνύει ἐνετίζοντα φρονήματα». Τὴν ὑποθετικὴ συμπάθεια τοῦ ποιητῆ πρὸς τὴ Βενετία ὁ Ξανθουδίδης τὴ δικαιολογεῖ μὲ τὴ γνωστὴ ἄποψή του ὅτι ἓνα μέρος τοῦ Ἐρωτοκρίτου γράφτηκε στὸν πολιορκημένο Χάνδακα. Ὁ φόβος τῶν Τούρκων ἔφερε τοὺς Ἕλληνες κοντὰ στοὺς Βενετούς. Ὅπως καὶ νᾶναι ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ξανθουδίδης στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν βενετικὴ καταγωγὴ τοῦ ποιητῆ⁷.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ξανθουδίδης (Ἐρωτ. σ. LXVIII - LXIX) ἀπέκλεισε ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ ΙΕ' - ΙΣ' αἰῶνα (τοῦ Γιάνναρη), τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ 1561⁸, τὸ νοτάριο Βιτζέντζο Κορνάρο, καὶ τὸν παπᾶ Βικέντιο Κορνάρο⁹ καὶ κατέληξε στὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ χαράγματος τοῦ 1677 στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ Μόχλου.

⁶) Ἀκόμη καὶ ὁ Βιτζέντζος τοῦ 1677 μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόγονός της. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχεῖου Ἡρακλείου βγαίνει τὸ συμπέρασμα σύμφωνα μὲ ἰδιωτικὴ ἀνακοίνωση τοῦ κ. Ν. Σ τ α υ ρ ι ν ῖ δ η, ὅτι τιμαριούχοι «ἀρχοντες» βρῖσκονται στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἀκόμη στὴν Κρήτη ἐλπίζοντας νὰ ἀναγνωρισθοῦν καὶ ἀπαιτώντας τὰ φρουδαλικά των δικαιώματα ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς.

⁷) Ἀλλὰ καὶ στὴν εἰσαγωγὴ γράφει: «ἂν ἡ καταγωγὴ του ἦτο ἐνετικὴ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ταύτην ἀρκετὰ μεμακρυσμένην» (σ. LXV). Καὶ «Ἕλληνας ἢ μακρόθεν ἐξ Ἐνετῶν καταγόμενος» (σ. LXXV). Ἀλλὰ μακρινὴ ἦταν ἡ καταγωγὴ ὅλων τῶν Βενετῶν τῆς Κρήτης.

⁸) Τὸν Βιτζέντζο αὐτὸ δέχθηκαν ὡς ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου γιὰ ἓνα διάστημα ὁ Σάθας καὶ ὁ Ξανθουδίδης, (Ἐρωτ. σ. LXVIII) καὶ τελευταῖος ὁ Μέρτζιος. «Καθημερινή» τῆς 17 - 6 - 55. Βλ. τίς σωστὲς ἀντιπαρατηρήσεις τοῦ Ν. Τωμαδάκη στὴν ἴδια ἐφημερίδα κυρίως 18 - 6 - 55, 29 - 6 - 55, ἐπίσης τοῦ Α. Πολίτη, «Καθημερινή» 22 - 6 - 55 καὶ ἄλλων.

⁹) Ὁ Ἐμ. Κριαρᾶς, Κρητ. Χρον., Α', σ. 231, δὲν ἀποκλείει νὰ ἦταν ὁ ποιητὴς ὁ νοτάριος ἢ ὁ ἱερέας.

Συμφωνῶ ὅτι οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ τοὺς Βιτζέντζους αὐτοὺς ἀποκλείονται, ἕξ αἰτίας τῆς ἐποχῆς των, πὺν δὲν ταιριάζει μὲ τὴν ἐποχή τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ξανθουδίδη εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀκλόνητα, καὶ δὲν εἶναι μόνο «γλωσσικά», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ G. Morgan ὁ μόνος, νομίζω, πὺν ἀμφισβήτησε τελευταῖα τὴν χρονολόγησι τοῦ ἔργου στὸ ΙΖ' αἰῶνα (Κρητ. Χρον., Ζ', σ. 228). Ὁ νοτάριος ἀποκλείεται λόγῳ τῆς περιορισμένης μόρφωσής του, ἄσχετα ἀπὸ τὴν τεχνική, μικτὴ γλῶσσα τῶν συμβολαίων του πὺν ἴσως δὲν μπορούσε νὰ εἶναι διαφορετικὴ¹⁰. Ὁ πατὴρ Βικέντιος ἀποκλείεται ἐπίσης. Ὁ κρητικὸς κληρὸς στὰ χρόνια τῆς βενετοκρατίας ἦταν ἀμόρφωτος. Οἱ λίγοι μορφωμένοι κληρικοὶ καλλιεργοῦσαν τὴ λογία παράδοση. Κ' ἕνας ἱερωμένος δὲ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τόσο ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἀρχαϊστικὲς καὶ ἐποικοδομητικὲς τάσεις, ὅσο φαίνεται ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ὅσο γιὰ τὸν Βιτζέντζο τοῦ 1677 παρατηρῶ ὅτι χρονολογικὰ εἶναι πολὺ χαμηλὰ γιὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος πὺν στὰ 1635 εἶχε γράψει τὴ Θυσία καὶ λίγο ἀργότερα (ἢ λίγο πρὶν) τὸν Ἐρωτοκρίτο. Εἶναι περιεργὸ πῶς ὁ Ξανθουδίδης δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα Βιτζέντζο Κορνάρο.

Στὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῶν Κορνάρων, πὺν δημοσιεύει ὁ κ. Σπανάκης (πίν. Ζ') σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα Barbero, ἀναφέρονται συνολικὰ ἕξι Βιτζέντζοι Κορνάροι¹¹. Ὁ Βιτζέντζος τοῦ ΙΕ' - ΙΣ' αἰ., ὁ Βιτζέντζος τοῦ συμβολαίου τοῦ 1561, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρέα, ὁ νοτάριος (γιὸς πρωτεξαδέλφου τοῦ Ἀνδρέα) καὶ ἄλλοι δύο Βιτζέντζοι στὴν 11η σειρὰ τοῦ δένδρου, γιοὶ καὶ αὐτοὶ πρωτεξαδέλφων τοῦ Ἀνδρέα τῆς Διαθήκης. Ὁ κ. Σπανάκης δὲν ἀσχολεῖται μ' αὐτοὺς. Ὁ ἕνας εἶναι γιὸς τοῦ Giacomo, ἀνεψιὸς τοῦ Ἀνδρέα ἐκείνου, πὺν μνημονεύεται σὰν συγγραφέας λόγων, καὶ ἐγγονὸς τοῦ θαμμένου στὸ Παρασπόρι Φραγκίσκου Κορνάρου, θείου τοῦ Ἀνδρέα τῆς διαθήκης (Διαθ. σ. 394). Ὁ δεύτερος Βιτζέντζος τῆς 11ης γενεᾶς εἶναι γιὸς ἄλλου Ἀνδρέα Κορνάρου, ἐγγονὸς τοῦ Βιτζέντζου τοῦ συμβολαίου τοῦ 1561 καὶ ἀδελφὸς

¹⁰) Ὁ Σάθας (Βλ. Ἐρωτ. σ. LXXIX) εἶχε βγάλει ἀπὸ τὰ συμβόλαια τοῦ νοτάριου Κορνάρου τὸ ἀδικο συμπέρασμα ὅτι «ἐψέλλιζε τὴν ἑλληνικὴν». Σημειῶν ὅτι ἂν αὐτὸς ἦταν ὁ ποιητὴς, ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου του στὸ γενεαλογικὸ δένδρο (1636), θὰ ἔκανε ἀναγκαστικὴ τὴν παραδοχὴ τῆς προτεραιότητος τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἔναντι τῆς Θυσίας.

¹¹) Στὸ γενεαλογικὸ δένδρο πὺν δημοσιεύει ὁ Γιάνναρης, Περὶ Ἐρωτοκρίτου σ. 23, σημειώνονται μόνο πέντε. Παραλείπεται ὁ νοτάριος. Γενικὰ τὸ δένδρο τοῦ Γιάνναρη παρουσιάζει ἐλλείψεις. Ὁρισμένα πρόσωπα παραλείπονται γιὰ νὰ χωρέσῃ, ὅπως φαίνεται, τὸ δένδρο στὴ σελίδα. Σύγκυση δημιουργεῖ καὶ ὁ ἐξελληνισμὸς ὠρισμένων ὀνομάτων ἀπὸ τὸ Γιάνναρη. Ἔτσι κάποια Modesta μεταβάλλεται σὲ Σεμνή!

τοῦ Zuanne Bernardo, πού ἀναφέρεται στὴ διαθήκη (αὐτ. σ. 409). Οἱ δύο Βιτζέντζοι, πού μεταξὺ των ἦσαν δεύτεροι ἐξαδέλφοι, ἔζησαν κατὰ τὸ Γιάνναρη γύρω στὰ 1600¹². Ὁ Γιάνναρης (ἐνθ' ἄνωτ. 25 - 6) τοὺς ἀποκλείει, ὅπως καὶ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα, μόνο γιατί ἡ ἐποχή των δὲν συμβιβάζεται κατὰ τὴ γνώμη του μὲ τὴ χρονολογία συγγραφῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

Οἱ δυὸ Βιτζέντζοι δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὴ διαθήκη τοῦ θείου των Ἀνδρέα, ὥστόσο δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνη γι' αὐτὸ ὅτι δὲν εἶχαν γεννηθῆ ἢ ὅτι δὲ ζοῦσαν¹³, ἀφοῦ ὁ Ἀνδρέας δὲ μιλεῖ οὔτε γιὰ τὸ νοτάριο, πού, ὅπως ξέρομε, πέθανε τὸ 1636. Ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Ἀνδρέα μνημονεύονται στὴ διαθήκη κυρίως οἱ ἀδελφοὶ του¹⁴, τὰ παιδιά τῶν ἀδελφῶν του¹⁵, οἱ δυὸ κόρες τοῦ Vincenzo¹⁶ καὶ ὁ ἐγγονὸς τοῦ Cavalliere, Zuanne Francesco ἢ Franceschetto. Ἀπὸ τοὺς μακρινούς συγγενεῖς, ἐξαδέλφους καὶ παιδιά ἐξαδέλφων, ἀναφέρονται μερικοὶ συμπτωματικά, ὅπως ὁ Zuanne Bernardo, ἀδελφὸς ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ Βιτζέντζους τῆς 11ης γενεᾶς, (αὐτ. 409). Ἡ πραγματικὴ δυσκολία γιὰ τὴν παραδοχὴ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ Βιτζέντζους τῆς 11ης γενεᾶς ὡς ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι ἄλλη: τὸ ὅτι πιθανώτατα γεννήθηκαν στὸ Κάστρο καὶ ὄχι στὴ Σητεία, ἀφοῦ τοῦ ἑνὸς ὁ πάππος καὶ τοῦ ἄλλου ὁ θεῖος — ἴσως λοιπὸν καὶ ὁ πατέρας—βρίσκονται ἤδη ἐγκαταστημένοι σ' αὐτό.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ στὴ 12η γενεὰ πού δὲ σημειώνεται πλήρως στὸ γενεαλογικὸ δένδρο Barbagο - Σπανάκη καὶ πού θὰ γεννήθηκε στὰ πρῶτα δέκα πέντε χρόνια τοῦ ΙΖ' αἰῶνα ὑπῆρχαν Βιτζέντζοι Κορνάροι. Ὡστόσο νομίζω ὅτι, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἀνήκει στὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια, εἶναι περιττὸ νὰ τὸν ζητήσωμε πέρα ἀπὸ τὴν

¹²) Ὁ Γιάνναρης, ἔ. ἀ. σ. 26 βασίζεται στὸ γάμο τοῦ πρωτεξαδέλφου τοῦ ἑνὸς Φραγκίσκου, πού ἔγινε στὰ 1598. Ὁ πανάκης γράφει στὸ δένδρο 1578.

¹³) Ἄς προστεθῆ ὅτι ὁ ἀδελφὸς τοῦ δεύτερου Βιτζέντζου τῆς 11 γενεᾶς Zuanne Bernardo ἀποκτᾷ παιδιά στὰ 1605 καὶ στὰ 1611. Εἶναι πολὺ ἀπίθανο λοιπὸν ὁ ἀδελφὸς του νὰ μὴν εἶχε γεννηθῆ στὰ 1611 πού γράφεται ἡ διαθήκη.

¹⁴) Zuanne Francesco ἢ Cavalliere (συχνά), Piero (Διαθ. 425), καὶ Vincenzo (συχνά). Μόλις μιὰ φορὰ ἀναφέρεται ὁ Benetto, (αὐτ. σελ. 400).

¹⁵) Ὁ Bernardin, (αὐτ. σ. 423, 452) γιὸς τοῦ Cavalliere. Ἐνας ἄλλος γιὸς τοῦ Cavalliere, ὁ Giacomo, ἀναφέρεται ὡς μακαρίτης (αὐτ. σ. 422 - 3), καὶ ὁ Ἀνδρέας δὲν ἀναφέρεται καθόλου.

¹⁶) Ὁ Σπανάκης τίς ἔχει συμπεριλάβει στὸ δένδρο, ἂν καὶ αὐτὸ δὲ συνηθίζεται. Ἄς σημειωθῆ ἐδῶ ὅτι ἡ χρονολογία γέννησης τοῦ Cavalliere εἶναι βέβαια 1545, ὅπως στὸ Γιάνναρη, καὶ ὄχι 1454, πού εἶναι, ἴσως, τυπογραφικὸ λάθος.

11η γενεά, κι αὐτὸ γιατί θὰ ἦταν πολὺ νέος στὰ 1635, ὅποτε εἶχε γίνεαι ἡ Θυσία, ἔργο χωρὶς ἄλλο τοῦ ἴδιου ποιητῆ.

Στὰ 1611, τὸ χρόνο, ποὺ γράφεται ἡ διαθήκη, ὁ Βιτζέντζος θὰ ἦταν τὸ λιγώτερο σαράντα χρόνων, ἴσως ὅμως ὄχι περισσότερο ἀπὸ σαρανταπέντε. Αὐτὸ μᾶς τὰ λέει ἡ ἴδια ἡ διαθήκη: «πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια» (già molti anni) τοῦ πούλησε ὁ Ἀνδρέας κτήματα, (αὐτ. σ. 412). Ἔχει δυὸ κόρες καὶ ἡ μία εἶναι παντρεμένη πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ, ἀφοῦ ὁ θεῖος της ὁ Ἀνδρέας δὲν ἔχει ἀκόμα πληρώσει τὸ μεριδίον τῆς προίκας, ποὺ τῆς ἔταξε (αὐτ. σ. 410). Εἶναι πάντως, φαίνεται, ὁ μικρότερος ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς. Ὁ Zuanne Francesco ἔχει καὶ ἐγγονὸν (τὸ Franceschetto).

Ἡ ἰδέα ἑνὸς Κορνάρου σαράντα ἢ σαρανταπέντε χρόνων στὰ 1611 μᾶς παραξενεύει, γιατί συνηθίσαμε νὰ τοποθετοῦμε τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἑρωτοκρίτου ἀργότερα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο, ἢ καὶ στὸν καιρὸ τοῦ πολέμου¹⁷. Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ὀψιμης χρονολόγησης εἶναι: Ἡ μαρτυρία τοῦ πρώτου ἐκδότη ὅτι τὸ ἔργο διαδόθηκε στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τοὺς Κρητικούς πρόσφυγες, ποὺ κατέφυγαν ἐκεῖ στὰ 1669. Ὅτι δὲν τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κρήτης παρὰ μόνο στὰ 1713. Ὅτι τὸ ἀγνοεῖ ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς «ὁ γράφας τὸν Κρητικὸν Πόλεμον ἀπὸ τοῦ 1646 - 1670». Ὅτι οἱ συγγραφεῖς τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Στάθη καὶ τοῦ Γύπαρη δὲν φαίνονται ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Ἑρωτοκρίτο. Ὅτι ὁ ποιητῆς ἀποφεύγει νὰ μιλήσῃ γιὰ Τούρκους καὶ Βενετούς. (Ἡ ἀποσιώπηση ὀφείλεται κατὰ τὸν Ξανθοῦδιδην στὴν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ νὰ μὴν προκαλέσῃ τὴν ὀργὴ τῶν νέων κατακτητῶν). Ὁ συμβολισμὸς τέλος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου στὴ μονομαχία Καραμανίτη καὶ Κρητικοῦ.

Στὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιτάξῃ: ἡ μεγαλύτερη διάδοση, ποὺ πῆρε τὸ ποίημα μὲ τὴ μετοίκηση τῶν Κρητικῶν στὴ Ζάκυνθο, δὲν σημαίνει ὅτι πρὶν ἦταν ἐντελῶς ἀγνωστο καὶ ἀνύπαικτο. Ὁ ἴδιος ὁ πρῶτος ἐκδότης τὸ ὀνομάζει «ποίημα παλαιόν». Ξέρομε σήμερα ὅτι καὶ ἄλλα κρητικὰ ἔργα, κι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπητά, ἄργησαν πολὺ νὰ τυπωθοῦν. Ἡ Θυσία, ποὺ ἦταν γραμμένη στὰ 1635, τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ ἑξήντα χρόνια, στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα (1696)¹⁸. Ἦταν φυσικὸ νὰ καθυστερήσῃ καὶ ἡ ἐντυπὴ ἐκδοσὴ

¹⁷ Ξανθοῦδίδης, Ἑρωτ. σ. LIX, LX, LXXIII - IV, Α. Πολίτης, Ἀνατύπωση, σ. 22 ἑξ., Σεφέρης, Ἑρωτοκρίτος, σελ. 13 Ὁ Α. Πολίτης, αὐτ., τοποθετεῖ τὰ ὄρια συγγραφῆς στὰ 1640 - 1660 ἢ 1665.

¹⁸ Ὁ Ξανθοῦδίδης, Ἑρωτ. LX, λέει ὅτι ἡ «Θυσία» τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1645, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις, ποὺ ἐπικρατοῦσαν τότε. Ἀλλὰ πβ. Γ. Μέγα, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ 1954 σ. 147.

τοῦ πολὺ μακρότερου Ἐρωτοκρίτου. Ἡ ἔντυπη ἔκδοση δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρεῖται ἀναγκαστικὸ καὶ ἄμεσο ἐπακόλουθο τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς διάδοσης ἐνὸς ἔργου. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀχέλη καὶ τοῦ Τρωΐλου τυπώθηκαν νωρὶς μόνο γιατί ἐνδιαφέρθησαν γι' αὐτὸ οἱ ἴδιοι οἱ ποιητές. Φαίνεται ὅτι γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτοκρίτου οἱ τυπογράφοι τῆς Βενετίας παρακινήθηκαν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κατοχὴ τῆς Πελοποννήσου (1687 - 1715), πού εὐκόλυνε τὴ διάδοση τοῦ ἔργου ἐκεῖ: «ἐπαινεῖται καὶ τιμᾶται εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἀδριακοῦ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον», λέει ὁ ἐκδότης (Ἐρωτ. σ. XXIII). Ὅσο γιὰ τὸ Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλῆ, ἔχω ἐκθέσει ἄλλοῦ διεξοδικὰ γιὰ ποιοὺς λόγους δὲ μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ στὴ χρονολόγησιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου. (Ὁ Μπουνιαλῆς ἄρχισε νὰ γράφῃ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο ὕστερα ἀπὸ τὸ 1669, ἄρα μετὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Κρητικὰ Χρονικά, Η' σ. 257 ἔξ.). Ὑπέδειξα καὶ πιθανὰς ἐπιδράσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὸ Γύπαρη, τὸ Στάθη, τὸ Φορτουνάτο καὶ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο (Ἄντ., σ. 254 ἔξ.). Στὰ παράλληλα χωρία τοῦ Ἐρωτοκρίτου - Φορτουνάτου ἄς προστεθῆ καὶ τὸ ἀκόλουθο.

Ἐρωτ. Β 380: *κι ὄλοι τοὶ μυριορέγονται κεῖνοι πὸν τοὶ θωροῦσι.*

Φορτ. Δ 372: *κι ὄλοι τὸ προσερέγονται ὄσοι κι ἄν τὸ θωροῦσι.*

Ἡ ἀποσιώπησις τέλους τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Τούρκων στὸν Ἐρωτοκρίτο καὶ ἡ τοποθέτησις τῶν περιγραφομένων ἀπὸ τὸν ποιητὴν στὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἄσχετη ἀπὸ κάθε εἶδους σκοπιμότητα, σύμφωνη μὲ τὸ γενικὰ ἰδανικὸ χαρακῆρα τοῦ ἔργου καὶ μὲ τὶς ἀρχαῖστικες τάσεις τῆς Ἀναγέννησις (Κρητ. Χρον. Γ', σ. 363, σ. 386). Ἡ συμβολικὴ μονομαχία τοῦ Κρητικοῦ μὲ τὸν Κυραμανίτη μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸ μῖσος πού ἐνιωθε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς τῆς Κρήτης ἐναντίον τῶν Τούρκων. (Τὸ μῖσος αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰς πηγές). Τὸ θέμα τῆς μονομαχίας τοῦ χριστιανοῦ μὲ τὸν ἄπιστο ἀπαντᾷ καὶ στὴ δυτικὴ ποίησιν. Τὸ μοτίβο βασίζεται γενικὰ στὴν ἀντίθεση μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων καὶ δὲν ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ σὲ συγκεκριμένα γεγονότα.

Μιὰ ἐνδειξὴ τῆς ὑψηλῆς χρονολόγησις τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζεται ὁ μέλλων στὸ ἔργο. Γιὰ νὰ σχηματίσῃ τὸ μέλλοντα ὁ ποιητὴς τοῦ Φορτουνάτου, πού γράφει λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ Μάϊο τοῦ 1666 (Morgan, Κρητ. Χρον., Η', σ. 63), μεταχειρίζεται πολὺ συχνὰ τὸ *θά*, ὅπως γίνεται στὴ σημερινὴ κοινὴ νεοελληνικὴ. Στὸν Ἐρωτοκρίτο τὸ *θά* εἶναι πολὺ σπάνιο. Ἐπικρατοῦν ἐκεῖ ἄλλοι ἀρχαιώτεροι τρόποι, ὅπως τὸ *θέλω* μὲ ἀπαρέμφοτο, *θὲ νά*, ἢ καὶ μόνο *νά* (Ἐρωτ. σ. 466)¹⁹. Ἡ διαφορὰ δὲν ἐξηγεῖται ἂν δὲν παραδε-

¹⁹ Παραδείγματα τῆς χρήσις τοῦ *νά* ἀντὶ *θά*, πού ὁ Χατζιδάκης

χθοῦμε ὅτι τοῦλάχιστον μία γενεὰ χωρίζει τὸ ἓνα ἔργο ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ἄλλὰ τὸ πιὸ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς χαμηλῆς χρονολόγησής τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ. Ὁ Κορνάρος δηλώνει στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου ὅτι ἔγραψε στὴ Σητεία, κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔγραψε πρὶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο. Ἡ Σητεία ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ὄχι στὰ 1646, ὅπως λέγει ὁ Ξανθουδίδης (Ἐρωτοκρ. σ. L, σημ. 1), ἀλλὰ στὰ 1651. (Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, 1951, σ. 228. Πρβ. Gerola, *Candia all'epoca veneziana*, *Rassegna Intern. anno II VII*, σ. 338). Ὁ Garzoni στὴν ἐκθεσὴ του (Ξηρουχάκης, Ἡ βενετοκρατομένη Ἀνατολή, σ. 253) βεβαιώνει ὅτι ἡ πολιτεία μετὰ τὴν καταστροφὴ της ἀπὸ τὸ Βαρβαρόσσα στὰ 1538 δὲν ἀνοικοδομήθηκε: *Fù distrutta da Barbarossa nè più riedificata*. Ὁ Ξανθουδίδης (Ἐρωτ. σ. L, σημ. 1) πρόσεξε τὴν ἀντίφαση τῆς μαρτυρίας αὐτῆς — πού τὴν παραδέχεται ὁ Γιάνναρης — πρὸς τὰ βενετικά γεωγραφικὰ βιβλία τοῦ 17 αἰῶνα, ὅπου ἡ Σητεία σημειώνεται ὡς ὑπάρχουσα. Χωρὶς ἄλλο οἱ στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ μερικὰ σπίτια θ' ἀνοικοδομήθηκαν, ἀλλὰ ἡ κατηγορηματικὴ δήλωση τοῦ Garzoni πρέπει νὰ μᾶς πείση ὅτι ἡ Σητεία δὲν ἦταν ἄξιο μνείας ἀστικὸ κέντρο, ὡς τὰ 1584, ὅποτε γράφτηκε ἡ ἐκθεση, κ' ἴσως καὶ ἀργότερα. Στὸν κατάλογο τοῦ χρονικοῦ Trivani οἱ εὐγενεῖς τῆς Σητείας δὲν μνημονεύονται χωριστά, παρὰ μαζί μὲ τοῦ Κάστρου. Εἶναι πιθανώτερο λοιπὸν ὅτι ὁ ποιητὴς λέγοντας Σητεία ἐννοεῖ τὴν περιοχὴ καὶ ὄχι εἰδικὰ τὴν πολιτεία. Οἱ περιοχὲς τῶν πόλεων (*territorii*) ὀνομάζονται ἀπὸ τίς πόλεις στὴν ἐπίσημη βενετικὴ ὄρολογία καὶ τὸ ἴδιο γίνεται καὶ σήμερα στὴν κοινὴ συνήθεια. (Ἡ κυρίως Σητεία λέγεται «Λιμάνι τῆς Στείας»). Πράγματι ὁ Garzoni βεβαιώνει ὅτι οἱ λίγοι εὐγενεῖς τῆς Σητείας, Βενετοὶ καὶ Κρητικοί, κατοικοῦν συνήθως στὰ χωριά *abitano più volentieri all'i casali* (ἐνθ' ἄνωτ.). Ἡ Σητεία καὶ ἡ περιοχὴ βρισκόταν ὅπως εἴπαμε στὰ χέρια τῶν Βενετῶν ὡς τὰ 1651, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόβαση τῶν Τούρκων στὴν Κρῆτη (Ἰούνιος 1645) καὶ τίς πρώτες μεγάλες ἐπιτυχίαις των (τὸν Αὐγούστου 1645 κυριεύονται τὰ Χανιά καὶ τὸ Σεπτέμβριον 1646 τὸ Ρέθυμνο), οἱ εὐγενεῖς κατέφυγαν στὸ ἀσφαλέστερο Κάστρο κ' ἔμεινε στὴ Σητεία μόνου ἡ φρουρά. Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ποιητῆ, ὁ Ἐρωτόκριτος ἦταν ἤδη γραμμένος. Τῆ χρονολόγησιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου ὑποστήριξεν ὁ Γ. Ζώρας (Ν. Ἐστία, 22,

(Ἐρωτόκρ. σ. 458 ἐξ.) δὲν τὴ μνημονεύει, βλ. Β 1596, κ. ἀ. πβ. Διγενῆ Ἐσκαφ. στ. 872.

1937, σ. 1614) κ' ἐγὼ (Κρητικὴ Ἀνθολογία, 1954, σ. 76). Ὁ Ε. Κριαρᾶς τοποθετεῖ τὸν Ἐρωτόκριτο πρὶν ἀπὸ τῆς Θυσίας καὶ ἀκριβέστερα πρὶν ἀπὸ τὸ 1635 (Κρητ. Χρον. Α', 1947 σ. 233).

Ἐνας ἄνθρωπος, ποῦ ἦταν σαράντα περίπου χρόνων στὰ 1611, μπορεῖ νὰ ἔγραψε λίγο πρὶν ἢ λίγο ἄργότερα τῆς Θυσίας καὶ ν' ἄρχισε ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ὅτι καὶ τὰ δύο ἔργα γράφτηκαν ἀπὸ ὄριμο ἄντρα εἶναι βέβαιο. Ἄς σημειωθῇ ὅτι οἱ νεότερες ἐρευνες τοποθετοῦν τῆς Θυσίας, στὰ 1610 - 1630, (Γ. Μέγας, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 67) ἂν ταυτίσωμε τὸν ποιητὴ τῆς Θυσίας μὲ τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, ποῦ προτείνει ὁ κ. Σπανάκης, πρέπει, νομίζω, ν' ἀποκλείσωμε τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι τὸ 1635 ὁ χρόνος συγγραφῆς τῆς Θυσίας, ἐφ' ὅσον δεχόμαστε τὴν προτεραιότητά της. Γιατὶ ὁ ποιητὴς θὰ ἦταν πολὺ μεγάλος τότε (γύρω στὰ ἐξήντα πέντε) γιὰ νὰ γράψῃ τὸν Ἐρωτόκριτο. ἂν δεχθοῦμε τὸ 1635 ὡς τὸ χρόνο συγγραφῆς τῆς Θυσίας, τότε ὁ Ἐρωτόκριτος πρέπει νὰ γράφτηκε πρὶν ἀπ' αὐτήν. Ἡ ἄποψη τοῦ Ε. Κριαρᾶ κερδίζει ἐδῶ ἕνα ἐπιχείρημα. Ἡ συγγραφὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὸ κενὸ μεταξὺ τῆς διαθήκης (1611) καὶ τῆς συγγραφῆς τῆς Θυσίας (1635). Τίποτε ὁμως δὲν ἀποκλείει νὰ εἶναι τὸ 1635 χρονολογία τοῦ ἀντιγράφου τῆς Θυσίας καὶ ὄχι τοῦ ἔργου, ὁπότε καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος καὶ ἡ Θυσία θὰ πέφτουν στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα ἄσχετα ἀπὸ προτεραιότητα. Κλίνω πρὸς τὴν ἄποψη αὐτή, γιατί νομίζω ἀπίθανο ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τῆς Θυσίας θὰ ἤξερε καὶ θὰ ἐνδιαφερόταν νὰ δηλώσῃ τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ ἔργου, τὴ στιγμή ποῦ δὲν ἔξερε ἢ δὲ σπουδαιολογεῖ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ.

Ἴσως παρατηρηθῇ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος δὲν ἀναφέρει καθόλου στὴ διαθήκη του τὸ Βιτζέντζον ὡς ποιητὴ. Ἀλλὰ δὲν μνημονεύει οὔτε τίς δικές του λογοτεχνικὲς ἀσχολίες, ἐνῶ ξέρομε ὅτι ἔγραφε καὶ θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ προνοῇ στὴ διαθήκη γιὰ τὴν τύχη τῶν χειρογράφων του. Ἄλλωστε δὲν ἀποκλείεται νὰ μὴν εἶχαν ἀκόμη φανερωθῇ οἱ μεγάλες ποιητικὲς ἱκανότητες τοῦ Βιτζέντζου καὶ νὰ μὴν εἶχε γράψῃ οὔτε τὴ Θυσία. Εἶναι πάντως ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς του στὸν Βιτζέντζο μόνον κληροδοτεῖ ὁ Ἀνδρέας βιβλία. Αὐτὸ δείχνει κάποια ξεχωριστὴ κλίση στὰ γράμματα.

Ἀπὸ τὸν ἐπίλογο τοῦ Ἐρωτοκρίτου μαθαίνομε ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε στὴ Σητεία, τοῦτο ὁμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε πρὶν ἐγκατασταθῆ στὸ Κάστρο. Ἡ σειρά μὲ τὴν ὁποῖαν ἀναφέρονται τὰ γεγονότα στὸν ἐπίλογο μπορεῖ νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ χρονολογικὴ τάξη: εἶναι μάλιστα ἀπίθανο ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε τὸν Ἐρωτόκριτο πρὶν παντρευθῆ! Πιὸ λογικὸ φαίνεται νὰ ὑποθέσωμε ὅτι νέος ἐγκαταστάθηκε μὲ τ' ἀδελφία του στὸ Κάστρο καὶ παν-

τρεύτηκε ἐκεῖ, (ἴσως ἡ φράση «σὺν ἀρμηνεύῳ ἢ φύσῃ» δείχνει νεανική ἡλικία) καὶ γυρίζοντας γιὰ ἓνα διάστημα στὴ Σητεία ἔγραψε τὸν Ἐρωτοκρίτο στὶς τιμαριωτικὲς «βίλλες» τῆς οἰκογένειας.

Συνοψίζοντας τὰ παραπάνω μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὰ ἑξῆς: ἀποκλείονται ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὁ Βιτζέντζος Κορνάρος τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, καὶ ὁ τοῦ 1561 λόγῳ τῆς ἐποχῆς των, ἀπίθανος εἶναι ὁ ἱερωμένος γιὰ τὴν ιδιότητά του καὶ ὁ νοτάριος γιὰ τὶς γραμματικὲς γνώσεις του. Ἀπίθανοι εἶναι καὶ οἱ δυὸ Βιτζέντζοι Κορνάροι τῆς 11ης γενεᾶς, γιὰτὶ δὲν ξέρομε γι' αὐτοὺς τίποτε καὶ γιὰτί, ὅπως φαίνεται, δὲν γεννήθηκαν στὴ Σητεία. Μόνο γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι βέβαια ἢ πιθανὰ (γέννηση στὴ Σητεία, γάμος στὸ Κάστρο, μόρφωση). Ὡς σημειωθῆ ὅτι μὲ τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο αὐτὸ ταυτίζεται πιθανώτατα ἓνας ὁμώνυμος, πρὸς ἀπαντὰ σὲ ἔγγραφο τοῦ 1625 στὸ Κάστρο σύμφωνα μὲ ἰδιωτικὴ ἀνακοίνωση τοῦ G. Morgan. Ὡς πρὸς τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Βιτζέντζου τῆς διαθήκης ἄς σημειωθῆ τοῦτο: Γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Cavalliere ξέρομε ὅτι πέθανε στὰ 1622. Πότε πέθαναν οἱ ἄλλοι ἀδελφοὶ μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Ὁ Βιτζέντζος, ὡς νεώτερος, μπορεῖ νὰ πέθανε ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὸν Cavalliere. Καὶ ὁ Ἀνδρέας ὁ ἴδιος ἔζησε μετὰ τὸ 1611, ὅπως δείχνει ὁ κ. Σπανάκης (Διαθ. σ. 466). Τὸν Βιτζέντζο τοποθετεῖ στὴν περίοδο 1570 - 1640 (αὐτ. σ. 386).

Ἡ πιθανότητα νὰ ἀνήκῃ ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων ἀξιάνεται μὲ τὴ δημοσίευση τῆς διαθήκης τοῦ Ἀνδρέα, γιὰτὶ γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης δὲν ἦσαν λιγώτερο ἐξελληνισμένοι στὴ γλῶσσα, οὔτε λιγώτερο ἀνεξίθρησκοι στὸ δόγμα, ἀπ' ὅτι ἦσαν οἱ ἄλλες βενετοκρατικὲς οἰκογένειες. Ἀντίθετα ἡ διαθήκη ἐπικυρώνει ὅσα ξέραμε ὡς σήμερα γιὰ τὸν ἐξελληνισμό τοῦ βενετικοῦ στοιχείου στὴ Κρήτη. Ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ κ. Σπανάκης, γνωρίζει τέλεια τὴν ἑλληνικὴ. Χρησιμοποιεῖ συχνὰ ἑλληνικὲς ὀνομασίες ἢ κρητικὸς καὶ βυζαντινοὺς τύπους ἰταλικῶν λέξεων γιὰ νὰ γίνῃ σαφέστερος στὸ περιβάλλον του, (βέργες, μοιρολοήτρες, λιόφυτο, λογάδο, σφαλιστάρι, στρωμάτσο, κουράτορας μετοχάρης, κ. ἄ.).

Ἄλλωστε εἶναι ζήτημα ἂν ὑπῆρχε βενετοκρατικὴ οἰκογένεια πρὸς τὴν μὴν εἶχε ἐξελληνισθῆ γλωσσικὰ καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἐντελῶς ἀποδειγμένο ὅτι μητρικὴ γλῶσσα τῶν βενετοκρατικῶν ἦσαν ἀποκλειστικῶς τὰ ἑλληνικά. Ὁ Morosini (1629, Μνημεῖα, II, σελ. 50) γράφει: *Fu tacitamente permesso a' soldati il poter alcuni di loro far qualche mestiero di sarto, di barbiere, di calegaro, di fornaro, d' insegnar la lingua italiana a' figliuoli di gentili et cose simili.*

Δηλοδὴ ἀνάμεικτα σὰ ἐπαγγέλματα ποὺ μποροῦσαν σιωπηρὰ νὰ ἔξασκοῦν οἱ στρατιῶτες (πρόκειται γιὰ τὴ *milizia*, μισθοφορικό Ἰταλικὸ στρατό, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴν Κρήτη), ἦταν καὶ τὸ νὰ διδάσκουν Ἰταλικά σὲ παιδιὰ εὐγενῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς «Βενετοὺς εὐγενεῖς», γιὰ τὶ στίς ἐκθέσεις οἱ ὄροι *gentiluomini, nobili, cavalieri* χρησιμοποιοῦνται μὲ τὴν ἔννοια τῆς κύριας ἐγγένειας, τῆς *nobiltà Veneta*. (Οἱ Ἕλληνες εὐγενεῖς λέγονται *archontoromei*). Ὁ ἑξελληνισμὸς τῶν Βενετῶν εὐγενῶν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Οἱ προβλεπτές, ποὺ ἔστέλλονταν ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Κρήτη, γνήσιοι Βενετοὶ καὶ μισαλλόδοχοι, γρήγορα παρατηροῦσαν ὅτι οἱ παλαιοὶ συμπατριῶτες των, ποὺ ζοῦσαν αἰῶνες στὸ νησί, εἶχαν ἑξελληνισθῆ. «*Li nobili, Cretensi et Veneti, λέγει ὁ Garzoni, hanno la loro origine d' Italia, ma tanto invecchiata che essi ancora si possono nominare Greci* (Ξηρουχάκης, Ἡ βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, σ. 251). *Greci* σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν σημαίνει ὀρθόδοχοι — ἀφοῦ ὅπως ἔξερουμε ὅλοι σχεδὸν οἱ «Βενετοὶ εὐγενεῖς» ἦσαν καθολικοὶ — παρὰ Ἕλληνες.

Στὴ διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα φαίνεται καθαρὰ ἡ ἀνεξίτητος ἀφοσίωσις τῶν Κορνάρων καὶ ὁ στενὸς φιλικὸς δεσμὸς των μὲ τοὺς Γραικοὺς. Τὸ πρῶτο πρόσωπο, ποὺ θυμᾶται ὁ Ἀνδρέας, εἶναι ἕνας ὀρθόδοξος Ἕλληνας ἱερομόναχος (*geromonacho*) ὁ Μελέτιος Βλαστός, ὁ γνωστὸς διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τῶν Σιναΐτων. Ὁ *Giana Mor.* (ὁ Ἰωάννης Μορζήνης;) καὶ ὁ *papa Leo Christofforo* ὀρθόδοχοι ἱερεῖς, — οἱ καθολικοὶ λέγονται *sacerdoti* καὶ *padri* — εἶναι κομπάρου του (σ. 391). Ἕνας ἄλλος ὀρθόδοξος ἱερέας ὁ Τζώριζης Χριστιανόπουλος εἶναι φιλιότσος του (Διαθ. σ. 407). Αὐτὸ δείχνει ἀμοιβαία ἀνοχὴ τῶν δυὸ δογματῶν. Ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα ξένο γιὰ τὸν Ἀνδρέα φαίνεται μόνο τὸ μοιρολόι. Δὲ θέλει νὰ τὸν μοιρολογήσουν, ὅταν πεθάνῃ. Ἀλλὰ ἡ ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ γενικώτερα χριστιανικὴ. Ὁ Ἀνδρέας ἀφήνει κληροδοτήματα ὄχι μόνο σὲ λατινικὰ μοναστήρια, παρὰ καὶ σὲ ὀρθόδοξα, ὅπως στὴν Ἀγκάραθο καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸ Χωστό, καὶ σὲ πολλοὺς ὀρθόδοξους μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς γιὰ νὰ κάνουν λειτουργίες γιὰ τὴν ψυχὴ του (Διαθ. σ. 391). Αὐτὰ διαψεύδουν τὴν ἄποψη τοῦ Ξανθουδίδου (Ἐρωτοκρ. σ. LXXV) ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης «οὐδαμῶς εἶχον ἀφομοιωθῆ πρὸς τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον». Γιὰ τὴν οἰκογένεια Τζέν τέλος, στὴν ὁποῖαν ἀνήκαν ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρη σύζυγος τοῦ Ἀνδρέα, σημειώνει ὁ κ. Σπανάκης (Διαθ. σ. 457) ὅτι ἦταν ὀρθόδοξη.

Σοβαρὴ δυσκολία γιὰ τὴν παραδοχὴ τοῦ βενετοκρατικοῦ Κορνάρου ὡς ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀποτελεῖ ὥστόσο ἡ ζωηρότατη ἑλληνικὴ συνείδησις, ποὺ διαπνέει τὸ ἔργο καὶ ποὺ τόνισαν καὶ ἄλλοι, ὁ Γιάνναρης, ὁ Ξανθουδίδης, καὶ ἐγὼ στὴν μελέτη μου «Ὁ χαρακτὴρ τοῦ Ἐρωτο-

κρίτου». Ἡ ἑλληνική πνοή τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐπιβάλλει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ ποιητής του δὲν ἦταν μόνο Ἑλληνας στὰ ἦθη καὶ στὴ γλῶσσα παρὰ καὶ στὴ συνείδηση. Ἡ ἑλληνική συνείδηση τοῦ ποιητῆ, ἡ φανερὴ ἀγάπη γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἡ ἀπομάκρυνση κάθε στοιχείου δυτικῆ δὲν ἐξηγεῖται εὐκόλα σ' ἓνα βενετοκρατικὸ εὐγενῆ. Πιὸ φυσικὰ θὰ περιμέναμε τὸν Κορνάρου ἄστί, ἢ *nobile Cretense*, καὶ δευθόδοξο.

Ἄλλὰ σκοπός μου δὲν εἶναι ν' ἀποδείξω ὅτι ὁ ποιητής τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τῶν βενετοκρατικῶν Κορνάρων, παρὰ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτα ἰσχυρὸς λόγος γιὰ ν' ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα αὐτῆ, ὅπως ἔγινε ὡς σήμερ. Σκοπός μου ἦταν νὰ δείξω ὅτι οἱ ὡς τώρα κυριαρχοῦσες ἀπόψεις δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται ὀριστικές. Ἡ συγγένεια τοῦ ποιητῆ μὲ τὴν ἀρχοντικὴ οἰκογένεια ἀποκλείσθηκε ὄχι τόσο γιὰ τοὺς πραγματικὸς λόγους, ποὺ μποροῦν νὰ τὴν ἀποκλείουν, ὅσο ἀπὸ ἀτελεῖ γνῶση τοῦ βίου τῶν Κορνάρων καὶ τῆς κρητικῆς κοινωνίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνα. Ἡ μελέτη αὐτῆ εἶναι μόνο μία ἀνασκόπηση τῶν ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου. Γιὰ νὰ καταλήξωμε σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα, χρειάζεται ἀκόμη ἔρευνα. Πάντως πρέπει νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες πρὸς τὸν κ. Στέργιο Σπανάκη, ὄχι μόνο γιὰτὶ συνέβαλε τόσο στὴ γνῶση τῆς κρητικῆς ἱστορίας μὲ τὴν ἔκδοση τῶν «Μνημείων», ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ, ἐκδίδοντας τὴ διαθήκη τοῦ Κορνάρου, προώθησε τὴν ἔρευνα γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου τέκνου τῆς Κρήτης²⁰.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

²⁰) Σημειῶνω ἐδῶ μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ διαθήκη. Στὴ σελ. 439 ἀναφέρεται κάποιος *Zuane Zen Raudi*. Νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ ἑλληνικὸ παρανόμι *Ραβδῆς*. Τὸ ἴδιο πρόσωπο ἀναφέρεται ἄλλου (σελ. 474, σμ. 156) *Zuane Zen detto Raudi* καὶ αὐτὸ δείχνει ὅτι πραγματικὰ πρόκειται γιὰ παρανόμι. Τὰ *πέρπυρα*, ποὺ μνημονεύονται στὴ διαθήκη, δὲν εἶναι τὰ χρυσὰ βυζαντινὰ νομίσματα, ὅπως λέει ὁ κ. Σπανάκης, σελ. 459 σμ. 15, παρὰ ὑποδιαίρεσεις τοῦ βενετικοῦ δουκάτου, ὄχι μεγάλης ἀξίας. (Στὴ σελ. 445 ἀναφέρεται ὡς τιμὴ μιᾶς κουβέρτας 150 *πέρπυρα*). Ὁ ὄρος *γονικὸ* δὲ σημαίνει τὸ «ιδιόκτητο κτήμα τοῦ γεωργοῦ» (σελ. 467), παρὰ τὴ μόνιμη καὶ κληρονομικὴ μίσθωση, ὅπως εἶπα καὶ ἄλλου, μίσθωση δηλαδὴ ποὺ ἀνανεώνεται γιὰ τὸν κληρονόμο τοῦ ἀρχικοῦ πάροικου - μισθωτῆ. Ὁ Ἄνδρέας ἀφήνει ἓνα ποσὸν γιὰ νὰ γίνουν λειτουργίες γιὰ τίς ψυχὰς ἐκείνων «ποὺ πέθαναν στὴ γαλέρα του, καὶ στὴ γαλέρα τοῦ ἀδελφοῦ του» (σελ. 399 - 400). Ὑποθέτω ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἔμπορικὰ ἰδιόκτητα πλοία—οἱ τιμαριόυχοι Κορνάρου δὲ φαίνεται νὰ εἶχαν σχέση μὲ τὴ θάλασσα—παρὰ γιὰ πολεμικὲς γαλέρες, ποὺ εἶχαν κυβερνήσει οἱ Κορνάρου ὡς «σοπρικόμιτοι». Πβ. ἀνάλογη περίπτωση («ἡ τριήρης τοῦ Πασχαλίγου») σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Γρηγοροπούλου, Μ. Μανούσας, Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχείου 5' 1957 σ. 196, σμ. 2.